

Драгић М. ЖИВОЈИНОВИЋ*

Историјски институт
Београд

СТЕФАН ДУШАН И МАНАСТИР СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ НА МЕНИКЕЈСКОЈ ГОРИ КОД СЕРА**

Анотација: Меникејски манастир у близини Сера, посвећен Јовану Крститељу, основан је око 1275. године. Уживао је изузетну наклоност краљице Симониде, да би од 1332. године његов покровитељ постао Јован Кантакузин. Након српског освајања источне Македоније Претечина обитељ ће напредовати захваљујући старању Стефана Душана. О везама српског владара и монашке заједнице сведоче документи на грчком језику, настали у Душановој канцеларији. Из периода од 1345. до 1355. године сачувано је девет простагми и хрисовуља српског краља и цара. Њиховом анализом, уз коришћење других изворних података, покушава се створити што потпунија слика о односима Стефана Душана и утицајне грчке духовне установе у југоисточној Македонији.

Кључне речи: Стефан Душан, манастир Светог Јована Претече код Сера, југоисточна Македонија, дипломатика, XIV век.

Abstract: The monastery of St. John the Baptist on the Mount Menoikeion in the vicinity of Serrai was founded in around 1275. It enjoyed considerable favour of the Queen Simonis and since 1332 its patron was John Kantakouzenos. After the Serbian conquest of eastern Macedonia, the monastery prospered owing to the care of Stephen Dušan. The ties between the Serbian ruler and the monastic community are testified by the Greek documents of Dušan's chancery. There are nine preserved *prostagmata* and chrysobulls of the Serbian King and *Tsar* from the period of 1345–1355. The analysis of their data, along with the use of other sources, will provide a basis for the attempted sketch of relations between Stephen Dušan and the influential Greek spiritual institution in southeast Macedonia.

Keywords: Stephen Dušan, monastery of St. John the Forerunner by Serrai, southeast Macedonia, diplomatics, XIV century.

---

* dragic.zivojinovic@iib.ac.rs

** Рад је проширена и допуњена верзија истоименог саопштења прочитаног 19. јуна 2015. године у САНУ на Шестој националној конференцији византолога (Српски комитет за византологију – Византолошки институт САНУ, Београд, 18–20. јун 2015).

Манастир Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера основао је око 1275. године светогорски монах Јоаникије, пореклом из богате серске породице. Као његов први игуман, Јоаникије купује винограде у околини Сера 1278/1279. године, а у наредним годинама улаже знатне своте новца у изградњу манастира. Пошто је јула 1290. године постао епископ Жежеве, на игуманском положају га наслеђује Јоаникије Калудис, за чијег мандата се посед општежића знатно увећава. После смрти оснивача, око 1300. године, његов синовац Јоаким, митрополит Зихне, постаје други ктитор и посвећује се дограђивању и украшавању манастира, као и повећавању имања обитељи, тако да Претеча израста у највећи киновион у Македонији.¹ Монашка заједница Светог Јована уживала је изузетну наклоност краљице Симониде, јер њен отац Андроник II наглашава у својој простагми из октобра 1304. године да се манастир налази под заштитом „вољене кћери царства ми, пречасне краљице Србије“.² Овде треба напоменути да српска владарка у то доба нема више

¹ André Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris 1955, 5–15; *The Oxford Dictionary of Byzantium* [=ODB] II. Editor-in-chief Alexander P. Kazhdan, New York – Oxford 1991, 1340 s.v. „Menoikeion, Mount“ (А.-М. Talbot – А. Carr). О развоју општежића у првим деценијама бивствовања сведоче и купопродајни документи којима је увећаван манастирски посед – за делатност оснивача Јоаникија видети: Lisa Bénou, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). A (XIIIe–XVe siècles)*, Paris 1998, n°s 3–4, pp. 25–28; *Prosopographischer Lexikon der Palaiologenzeit* [=PLP]. Addenda 1–12. Hrsg. Erich Trapp et al., Wien 1995, n° 93648; *Archives de l’Athos VI. Actes d’Esphigménou*, éd. dipl. par Jacques Lefort, Paris 1973, 21, 153, 154, 156; о активностима Јоаникија Калудиса: L. Bénou, *Le codex B*, n°s 1–2, pp. 21–25; n°s 15–16, pp. 48–50; *PLP* 5, Wien 1981, n° 10721; за Јоакима од Зихне: L. Bénou, *Le codex B*, n° 173, pp. 145–146; *PLP* 4, Wien 1980, n° 8372. Видети и: Маргарита А. Поляковская, „Монастырские владения в городе Серры и пригородном районе в XIV в.“, *Византийский временник* [=BB] 27 /52/ (1967) 310–314; Татьяна В. Куш и М. А. Поляковская, „Из истории средневекового города: Серры в XIII–XIV вв.“, у: *Spicilegium Byzantino-Rossicum. Сборник статей к 80-летию члена-корреспондента РАН И. П. Медведева*, ред. Л. А. Герд, Москва – Санкт-Петербург 2015, 188.

² ...τῆς περιποθῆτου θυγατρὸς τῆς βασιλείας μου, τῆς ὑψηλοτάτης ῥηγαίνας Σερβίας – А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 1, p. 40, ll. 2–3; L. Bénou, *Le codex B*, n° 196, p. 390, ll. 2–3. Овим актом дозвољава се Претечиним монасима да оснују метох Свете Великомученице Варваре у близини царског поседа у Вернарису (на Струми, недалеко од Тахинског језера). Што се времена издавања исправе тиче, А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, 39–40, после краће анализе, опредељује се за новембар 1304. године; међутим, L. Bénou, *Le codex B*, 390, n.

од десетак година, што је околност која заслужује да буде истакнута. И у златопечатној повељи из 1317. године, којом василевс потврђује све поседе Претечине заједнице на ћеркину молбу, имање се увећава даривањем села Моноспитион.³ Јуна 1321. године поново се издају царске хрисовуље Андроника II и његовог унука Андроника III, сада уз петицију краља Милутина, краљице Симониде и хиландарског игумана Гервасија, којом се Светом Јовану потврђују поседи, одобрава порески имунитет и гарантује независност од серског митрополита.⁴ После мужевљеве смрти Симонида се враћа очевом дому и замонашује, а њена улога заштитника Продромова обитељи прекида се у непознатом тренутку након смене на цариградском престолу 1328. године. Извесно је да од марта 1332. године улога покровитеља и новог ктитора припада Јовану Кантакузину, који се у том смислу наводи у хрисовуљи Андроника III и манастирском типиксу.⁵

362, наводи месец октобар будући да тако стоји у манастирском картулару из XIV столећа, тзв. „Кодексу Б“.

³ Ἐπεὶ δὲ ἐξητήσατο τὴν βασιλίαν μου ἢ δηλωθεῖα περιπόθητος θυγάτηρ αὐτῆς ἢ ὑψηλοτάτη κράλαινα ἵνα διορίσῃται ἢ βασιλεία μου... – A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 7, p. 51, ll. 15–27; L. Bénou, *Le codex B*, n° 189, p. 372, l. 17 – p. 373, l. 30. Моноспитион се налазио у поседу стратиота Мартиноса, вредност овог села износила је 24 номизме, а пренос власништва имали су да обаве функционери царског фиска Георгије Стратиг и Никола Теологит.

⁴ За хрисовуљу старијег Андроника видети: A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 9, pp. 55–56; L. Bénou, *Le codex B*, n° 187, pp. 366–368; а за потврду његовог унука: A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 10, pp. 58–59; L. Bénou, *Le codex B*, n° 190, pp. 374–377. О читавом случају видети и: Георгије Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951, 99–102 (и у: исти, *О византијском феудализму*, Сабрана дела, књ. I, Београд 1969, 248–251); исти, „К историји имунитета в Византији“, *ВВ* 13 /38/ (1958) 85–86 (и у: *О византијском феудализму*, 450–451).

⁵ У хрисовуљи Андроника III из марта 1332. године, издатој на молбу великог доместика Јована Палеолога Кантакузина, потоњег цара Јована VI, ратификују се одредбе манастирског типика који је саставио митрополит Јоаким од Зихне, потврђују сви поседи Претече, обнављају пореске олакшице и обнародује патронат великог доместика над Светим Јованом и његовим истоименим метохом у самом граду Серу – A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 26, pp. 92–95; L. Bénou, *Le codex B*, n° 192, pp. 381–385; Божидар Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994, 29–30, 42. Сам Јоакимов типик, који се на више места спомиње у хрисовуљи (A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 26, p. 93, l. 30, l. 39, p. 94, l. 74; L. Bénou, *Le codex B*, n° 192, p. 382, ll.32–33, p. 383, ll. 42–43, p. 384, l. 82), данас је изгубљен.

Од тог доба у манастиру постоји скрипторијум из кога излазе рукописи велике уметничке вредности.⁶

Нову страницу у повести Меникејског манастира отвориће пад Сера под српску власт крајем септембра 1345. године.⁷ Вођен политичким програмом о стварању српско-грчког царства, Стефан Душан настоји да придобије духовну елиту новодобијених крајева, а калуђери из братства са Меникејске горе више су него спремни да му изађу у сусрет и потраже заштитника у моћном владару. Сведочанство те сарадње јесу документи на грчком језику, сачувани у манастирским картуларима.⁸ Први међу њима, „Кодекс А“ – познат и као „киторски кодекс“, направљен је средином XIV века (између 1344. и 1352. године) и садржао је преписе 15 најважнијих манастирских докумената (поред обитељског устава са потврдом митрополита Зихне из 1324. године, сигилиона цариградског патријарха Исаије (1323–1332), те 12 хрисовуља и простагми ромејских василевса, ту

⁶ A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, 11; Linos Politis, „Das Skriptorium und die Bibliothek des Prodromos-Klosters bei Serres“, in: *Wandlungen: Studien zur antiken und neueren Kunst. Ernst Homann-Wedeking gewidmet*, Waldsassen-Bayern 1975, 278–295.

⁷ *Историја српског народа I: Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 522–523 (Б. Ферјанчић); Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 60–62.

⁸ Ради се о укупно девет исправа, шест простагми и три хрисовуље – видети: Драгић Живојиновић, „Регеста грчких повеља српских владара“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 27 (2006) 61–62; н° 2, стр. 64; н° 3, стр. 65; н° 4, стр. 65–66; н° 5, стр. 66; н° 11, стр. 71–72; н° 19, стр. 78–79; н° 25, стр. 82; н° 26, стр. 82–83; н° 28, стр. 83–84. Оне су сачуване у два картулара из XIV столећа, „Кодексу А“ и „Кодексу Б“, за које се дуго веровало да су изгубљени у метежу Првог светског рата, али су пронађени у другој половини XX века и представљени стручној јавности. О њиховом бурном историјату видети: Franz Dölger, *Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Heft 9, München 1935, 4–6; Alexandre Soloviev, „Encore un recueil de diplômes grecs de Ménoikeon“, *Byzantion* 11 (1936) 74–75; Ivan Dujčev, „Le cartulaire A du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée retrouvé“, *Revue des études byzantines* 16 (1958) 169–171; idem, „L’ancien cartulaire A du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée“, *Zbornik radova vizantološkog instituta [=ZRVI]* 6 (1960) 171–186; André Guillou, „Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). Un mémorial pour l’histoire médiévale et moderne de la Macédoine (XIIIe–XIXe siècles)“, *Σύμμεικτα* 9 (1994) 219–238; Драгић Живојиновић, „Калиник, игуман манастира Хиландара“, *Историјски часопис* 52 (2005) 110–112; Ђорђе Бубало, „Прилози српској дипломатици“, *Хиландарски зборник* 12 (2008) 77–85.

се налазила и хрисовуља краља Душана из октобра 1345. године). Други картулар, „Кодекс Б“, који је настао око 1356. године и у кога су, потом, преписивани акти све до краја XVIII столећа, претежно представља збирку приватноправних докумената, али садржи и многе копије владарских и патријаршијских аката, као и судских одлука. Изношење оба кодекса на светлост међународне стручне позорнице везује се, непосредно или посредно, за личност бугарског византолога Ивана Дујчева. Он је, наиме, пронашао „Кодекс А“ 1957. године у Универзитетској библиотеци у Прагу, док је „Кодекс Б“ откривен неке три деценије доцније у Центру за словенско-византијске студије Софијског универзитета који носи име (и смештен је у кући) Ивана Дујчева.⁹ Оба картулара су публикована и њихов је садржај доступан истраживачима.¹⁰

Већ у првим данима српског господства, у истом месецу када је град заузет, Душан издаје простагму у којој одобрава молбу меникејских монаха да сакупљају слободне сељаке (елевтере), насељавају их на манастирским добрима и слободно располажу тим људима.¹¹ Поред тога, краљ је наредио да су имања Светог Јована изузета од свих намета и пореза, као и да на њима не важе јурисдикције пореских чиновника и кефалија, баш као што су им то јемчили и правни акти издати од византијских царева.¹²

⁹ Д. Живојиновић, „Калиник“, 110–112.

¹⁰ *Cartulary A of the Saint John Prodromos Monastery*. Facsimile edition with an introduction by Ivan Dujčev, London 1972; André Guillou et al., „Le cartulaire B du monastère Saint-Jean-Prodrome au mont Ménécée (Serrès). Régestes“, *Byzantion* 65 (1995) 196–239; L. Bénou, *Le codex B*; Paolo Odorico, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). B (XIe–XIXe siècles)*, Paris 1998. За критичке опаске Леониде Мавроматиса на рачун издања Лизе Бену и Паола Одорика уп. *The Journal of Ecclesiastical History* 51/1 (2000) 145–146.

¹¹ О елевтерима видети: Георгије Острогорски, „Елевтери. Прилог историји сељаштва у Византији“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 1 (1949) 45–62 (и у: исти, *Привреда и друштво у Византијском царству*, Сабрана дела, књ. II, Београд 1969, 196–217); David Jacoby, „Une classe fiscale à Byzance et en Romanie latine: les inconnus du fisc, éleuthères ou étrangers“, in: *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines (Bucarest, 1971)*: Vol. II, Bucarest 1975, 139–152; Ксения В. Хвостова, „К вопросу об употреблении термина ‘элеутер’ в византийских описях XIII–XIV вв.“, *ВВ* 44 /69/ (1983) 18–26; *ODB* I, 685 (M. Bartusis).

¹² Простагма из септембра, индикта XIV (тј. 1345. године). Најбоља издања: Александар Соловјев и Владимир Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, н° I, стр. 4; A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, н° 38, p. 123; L.

У октобру 1345. године обнародована је хрисовуља којом краљ Душан, на молбу монаха, гарантује неповредивост свих, појединачно наведених, манастирских добара и метоха, како унутар Сера (реч је о воденицама, ергастеријама и кућама за издавање), тако и у његовој околини (ради се о газдинствима, селима са зависним становништвом, воденицама, млиновима и рибњацима); потврђује се јединство манастира на Меникејској гори са истоименим општежићем у граду (будући да је оба подигао митрополит Јоаким од Зихне, о чему сведочи и хрисовуља Андроника III); Светом Јовану се поклањају нова имања, а пореским чиновницима и кефалијама најстрожије се забрањује да ступају на Претечине поседе – другим речима, дарује се потпуни порески имунитет.¹³

О добрим односима Стефана Душана и Меникејског манастира, а још више, вероватно, о политици коју је он спроводио према својим грчким поданицима, речито сведочи царска простагма упућена хиландарском игуману Калинику.¹⁴ У тој исправи, датованој јануаром индикта I, што одговара јануару 1348. године, цар саопштава како су га монаси „часног Претече“ обавестили да их старшина српске светогорске обитељи угњетава због чамаца на Струми у близини села Есфагмена. Будући да је Душану било познато како је тај метох у законском власништву грчких монаха (о Есфагмену са риболовиштима, водовађама, чамцима, насељеницима и свим правима говори се у његовој повељи из октобра 1345. године),¹⁵ наредио је кир Калинику да сместа ослободи осам меникејских

Vénon, *Le codex B*, n° 217, pp. 419–420. За комплетну библиографију видети: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, n° 2, стр. 64.

¹³ Хрисовуља из октобра, индикта XIV, 6854. године – А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° II, стр. 8–16; A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 39, pp. 127–131; *Cartulary A of the Saint John Prodromos Monastery*, 230–247 (фототипија). За потпуни библиографски преглед видети: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, n° 5, стр. 66. Видети и: М. А. Поляковская, „Монастырские владения“, 316; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 16, 18, 30, 32, 64, 69; Т. В. Куш и М. А. Поляковская, „Из истории средневекового города“, 191–192. О јединству манастира и његовог метоха у Серу уп. одредбе из хрисовуље Андроника III из марта 1332. године – L. Vénon, *Le codex B*, n° 192, p. 181, ll. 1–7.

¹⁴ Последње, критичко издање са преводом на српски језик, коментарима и прегледом претходних едиција и старије литературе: Драгић Живојиновић, „Простагма цара Стефана Душана хиландарском игуману Калинику“, *Стари српски архив* 6 (2007) 103–111.

¹⁵ А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° II, стр. 12, ред. 81–84. Есфагмен је добро познати метох, удаљен неких 15 км ји. од Меникејског манастира и мање од 30 км сз. од ушћа реке Струме у Егејско море. У марту 1305. године

барки и врати их законитим власницима. На крају простагме нуди се и својеврсна поука о правном леку: „ако би имао неку примедбу поводом тога, дођи пред царство ми на суд“, али се, истовремено, наглашава да жалба не одлаже извршење: „поступи, дакле, онако како наређује простагма царства ми“. Занимљива је чињеница да је овај акт сачуван у картулару Светог Јована, иако је његов дестинатар српски игуман. Простагма сличне структуре, упућена кефалији Рајку, налаже примаоцу да је „сигурности ради“ достави епископу Кипријану, особи са којом је овај у спору. Изостанак сличне формулације у исправи за Калиника, вероватно, упућује на то како је свака од страна у сукобу добила по један примерак простагме, и то на свом језику. Није изненађење ни то што данас нема таквог документа у Хиландарском архиву – српски монаси нису имали много разлога да над њиме бде. С друге стране, Продромово братство сачувало је грчку верзију као доказ пажње моћног владара и сведочанство сопственог угледа, а најпре као практично доказно средство у случају евентуалних даљих имовинских спорова.

Корисно је за владара са претензијама на универзално царство да се легитимише као особа која поданике оцењује у категоријама Закона и Правде, не водећи рачуна о њиховој етничкој припадности. Док је још носио краљевску титулу, у последњим месецима 1345. године, Душан је имао прилику да демонстрира то начело у случају већ поменуте простагме за кефалију Рајка. У том акту, насталом због жалбе Кипријана, епископа града Ферема (данашњи Пирин у Бугарској), краљ је потврдио архијереју краљичин поклон од 50 перпера и наредио Рајку, управнику Трилиса и Вронта, да опрости владици 25 перпера које је захтевао од њега на име пореза, а још је заповедио кефалији и да га више не узнемирава

Претечино братство постало је власник дела Есфагмена, пошто га је добило на поклон од властелина Симеона Мадаритиса који је, затим, у јануару 1310. године продао општежићу и преостали део тог поседа (L. Bénéou, *Le codex B*, n°s 19–20, pp. 55–61). Власништво меникејских монаха потврђено је простагмом Андроника II из септембра 1317. године (*ibidem*, n° 25, pp. 70–71), а метох се (заједно са рибањацима, водовајама, чамцима за пецање и свим правима) поново спомиње као део манастирског имања у хрисовуљи истог василевса из јуна 1321. године, издатој на интервенцију краљице Симониде, краља Милутина и хиландарског игумана Гервасије (*ibidem*, n° 190, p. 374, ll. 1–10, 15–18). У време Андроника III обитељи Светог Јована је Ризинос, братанац Симеона Мадаритиса, приређивао невоље око Есфагмена, па је, напослетку, читава ствар решена царском интервенцијом након које је Ризинос престао да омета монахе у њиховом поседу (*ibidem*, n°s 21–22, pp. 62–65); видети и Д. Живојиновић, „Калиник“, 114–115, нап. 19.

опорезивањем.¹⁶ Попут акта за Калиника и ова простагма познаје две врсте дестинатара: оне којима се документ непосредно упућује у наредбодавном тону и оне који су пострадали делањем првопоменутих. И у овом случају исправа настаје на интервенцију и у корист посредних дестинатара (тј. оштећених страна) који су припадници грчког етноса, док су њихови угњетачи српске народности. Премда ова Душанова простагма није директно повезана са Претечином обитељи, сачувана је у картулару Меникејског манастира. Епископ Кипријан забележен је у неколико аката из четврте деценије XIV столећа у којима је имао важну улогу око поклањања Богородичиног манастира у Трилису општежићу Светог Јована Продрома. Вероватно су зато у картулар преписани сви документи који имају везе с њим.¹⁷

На сличан начин, монаси Меникејског манастира сачували су преписе Душанових исправа за манастир Свете Анастасије Фармаколитрије код Зихне. Простагмом с краја 1345. године, краљ Стефан поклања обитељи Свете Анастасије целокупан иметак двојице свештеника желиховске цркве, браће Димитрија и Георгија Кириавла, смештен у селу Кастици; потврђује да је то добро, као и остала имања Фармаколитрије, ослобођено свих пореза и намета; забрањује свештеним лицима из Желихове, као и пореским чиновницима и свима осталима да узнемиравају Свету Анастасију.¹⁸ У другој, царској простагми из фебруара 1352. године,

¹⁶ Последње, критичко издање са преводом на српски језик, коментарима и прегледом претходних едиција и старије литературе: Драгић Живојиновић, „Простагма краља Душана кефалији Рајку“, *Стари српски архив* 10 (2011) 29–36. Видети и: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 94.

¹⁷ Кипријанов „досије“ обухвата две његове исправе из октобра 1333. године о даровању манастира у Трилису и његових метоха обитељи на Меникејској гори (L. Bénou, *Le codex B*, n°s 133–134, pp. 224–228); акт митрополита Митрофана Мелничког из новембра, индикта III (1334. или 1349. године), којим се потврђује претходни поклон (*ibidem*, n° 136, pp. 230–232); сигилион царских пописивача Манојла Дуке Главе и Михаила Папиле Гога из маја, индикта IX (тј. 1341. године) о поседима Богородице Трилиске (*ibidem*, n° 137, pp. 232–236), хоризму Андроника III из, највероватније, 1333. године (*ibidem*, n° 138, pp. 236–237) и, наравно, помињању Душанову простагму за кефалију Рајка (*ibidem*, n° 139, pp. 238–239). За сумње у аутентичност прве Кипријанове исправе уп. A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 30, pp. 101–102; app. V, pp. 182–183; о примедбама на рачун хоризме Андроника III уп. *ibidem*, app. IV, pp. 180–181. О самом епископу видети: Георгије Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 104, нап. 3 (и у: исти, *Византија и Словени*, Сабрана дела, књ. IV, Београд 1970, 561–562, нап. 3); *PLP* 6, Wien 1986, n° 13915.

¹⁸ Издања: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° III, стр. 20; A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 40, p. 132; L. Bénou, *Le codex B*, n° 156, pp. 270–271.

Душан, на молбу монаха Јакова, потврђује власништво општежића Анастасије Лековите над селом Острина, забрањује царским управним чиновницима да узнемиравају манастир и наређује логотету Ђурђу да води рачуна о његовој неповредивости.¹⁹ Како је Јаков већ 1353. године завештао Свету Анастасију Меникејској обитељи, то су и све њене исправе постале власништво Продромовог манастира.²⁰ Својевремено се сматрало да је цар Душан 1352/53. године још једном простагмом потврдио Јаковљев поклон Светом Јовану код Сера који се тицао манастира Богородице у Острину и Свете Анастасије Лековите.²¹ Ипак,

---

Библиографија: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, н° 3, стр. 65.

¹⁹ Издања: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° XXIII, стр. 176; А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, н° 43, р. 137; L. Bénou, *Le codex B*, н° 157, pp. 272–273. Библиографија: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, н° 25, стр. 82. Видети и: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 69. О логотету Ђурђу видети: Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици. XIV Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет“, *Глас Српске краљевске академије* 106 (1923) 86; А. Soloviev, „Encore un recueil“, 63–64; А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, 136, nap. 3; *PLP 2*, Wien 1977, н° 4024; Милош Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 168, 181, 238; Сима Ћирковић, „Хиландарски игуман Јован (Проблем аката српске царске канцеларије)“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. Војислав Кораћ, Београд 2000, 68–70.

²⁰ Тестаментом из априла, индикта VI, 6861. године Меникејски манастир добија сва добра монаха Јакова Балаиса (L. Bénou, *Le codex B*, н° 159, pp. 275–278). Јаков је, најпре, у марту 1328. године, хрисовуљним сигилионом Андроника III добио, због верности, манастир Богородице Остринске и цркву Свете Анастасије (*ibidem*, н° 154, pp. 267–269); потом је, у априлу 1332. године, исти владар потврдио Јаковљеву донацију ових установа Меникејској обитељи у замену за издржавање монаха Богородице Остринске и Свете Анастасије (*ibidem*, н° 155, pp. 269–270). У јуну 1339. (*ibidem*, н° 153, р. 266), августу 1340. (*ibidem*, н° 150, pp. 262–263) и марту 1343. године (*ibidem*, н° 152, pp. 264–265) забележене су трансакције којима Јаков прибавља нове поседе за Свету Анастасију, док је у јулу 1342. године патријарх Јован XIV Калека гарантовао Јакову поседовање манастира Богородице у Острину и Свете Анастасије Лековите, са свим пратећим имањима и правима (*ibidem*, н° 158, pp. 273–274). Комплетан „досије“ Свете Анастасије обухвата 13 исправа – видети: *ibidem*, н° 147–159, pp. 256–278.

²¹ А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° XXVI, стр. 190–192. Предложак њиховог издања била је половична копија, у којој је недостајао датум, из рукописа н° 95 старе Народне библиотеке у Београду. Зато је документ датован на основу познатих исправа Јованих за монаха Јакова и Свету Анастасију, уп. и F. Dölger, *Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters*, 39; А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, 139.

касније се показало да је реч о простагми Андроника III из априла 1332. године.²²

Угледни серски властелин Георгије Фокопул Ватац био је међу оним Ромејима племенитог рода који су оберучке прихватили српску власт, пошто су од ње добили потврде старих привилегија, као и нове поседе. Попут серских кефалија Михаила Аврабаке, Ореста, Дуке Нестонга и Димитрија Комнина Евдемонојоана, епарха Исариса, великог хетеријарха Јована Маргарита, био је дворанин (οἰκεῖος) Стефана Душана.²³ Картулар Меникејског манастира бележи Фокопула у бројним исправама, међу којима су и два документа српског цара. У простагми из априла 1346. године, издатој на Фокопулову молбу, цар Душан потврђује право свом властелину да подигне још један млин поред већ постојећег кога је поседовао у Серу, што су му дозволили серски кефалија Аврабака и архонти окупљени у суду.²⁴ Владар, такође, забрањује деци покојног Дипловатаца да узнемиравају Георгија у његовом поседу. Хрисовуљом из маја 1352. године, такође издатом на Фокопулову молбу, Стефан Душан му потврђује власништво над његовим поседима у Серу и околини, купљеним или подигнутим сопственим средствима и трудом; забрањује свој властели да ступају на његова добра; те му допушта да имовину може завештати

²² L. Bénéou, *Le codex B*, n° 155, pp. 269–270. Предлогак је интегрални документ из манастирског картулара, са очуваним датумом и реферисањем на царску хрисовуљу којом Јаков стиче власничка права над поменутиим верским установама – реч је о исправи Андроника III из марта 1328. године: *ibidem*, n° 154, pp. 267–269.

²³ О званичницима хеленског порекла у српској служби видети: Александар Соловјев, „Греческие архонты в сербском царстве XIV века“, *Byzantinoslavica [=Bsl]* 2 (1930) 275–287; George Christos Soulis, „Notes on the History of the City of Serres under the Serbs (1345–1371)“, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Thessaloniki 1960, 374; idem, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and His Successors*, Washington D.C. 1984, 151, 153; Г. Острогорски, *Серска област*, 85–100 (и у: исти, *Византија и Словени*, 537–556); *PLP* 1, Wien 1976, n° 60; *PLP* 3, Wien 1978, n° 6222; *PLP* 7, Wien 1985, n° 16850; *PLP* 8, Wien 1986, n° 20198; *PLP* 9, Wien 1989, n° 21097; *PLP* Add. 1–8, Wien 1988, n° 92111. За различите нијансе појма „дворанин“ уп. А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, 471; *Лексикон српског средњег века*, ур. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 142 (Р. Михаљчић); Д. Живојиновић, „Простагма краља Душана кефалији Рајку“, 33.

²⁴ Издања: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° X, стр. 74; A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 42, p. 135; L. Bénéou, *Le codex B*, n° 48, pp. 102–103. Библиографија: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, n° 11, стр. 71–72. Видети и: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 70–71, 74, 88; Т. В. Куш и М. А. Поляковская, „Из истории средневекового города“, 192.

неком манастиру.²⁵ Недуго затим, Фокопул Ватац је 1353. године поклатио Претечиной обитељи куће, ергастерије и имања у Сери и околини у замену за годишње издржавање.²⁶

Царска простагма којом се потврђује земљишна донација великог доместика Алексија Раула²⁷ манастиру Продрому изазвала је полемику међу научницима око идентитета њеног ауктора. Овај акт, којим се поклањају земљопоседи у околини Зихне, био је, најпре, познат у фрагментарном облику и приписиван Андронику III. Одређене резерве према таквом ставу које су постојале код Владимира Мошина, ипак га нису навеле да уврсти простагму у збирку коју је приредио са Александром Соловјевим, превасходно зато што у то доба још увек није располагао изворним доказима да је међу грчком властелом Стефана Душана фигурисао и велики доместик Раул.²⁸ Међутим, када је Мошин открио ватопедски документ из јула 1366. године, у коме се помиње велики доместик Србије Раул из Зихне, истакао је како се тиме обара став да простагма не може да буде Душанова.²⁹ Мошинову успутну примедбу детаљно је разрадио Георгије Острогорски, доказујући да је поменути

²⁵ Издања: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° XXIV, стр. 180–182; А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, н° 44, р. 139; L. Bénou, *Le codex B*, н° 49, рр. 103–104. Библиографија: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, н° 26, стр. 82–83. Видети и: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 88; Т. В. Куш и М. А. Поляковская, „Из историји средњевоковога города“, 192.

²⁶ Актом из априла, индикта VI, 6861. године, који је потписао ђакон Никола Аваланти, дикофилак и хартофилак Серске митрополије, Георгије Ватац Фокопул и супруга му Ана Ангелина уговарају ову размену са братством Меникејског манастира (L. Bénou, *Le codex B*, н° 165, рр. 288–290). Читав Фокопулов „досије“ садржи 11 докумената – поред претходно наведене исправе видети: *ibidem*, н° 40–49, рр. 91–104. О овом властелину видети и *PLP* 12, Wien 1994, н° 30241–30242. За појмове *chartophylax* и *dikaiophylax* видети: *ODB* I, 415–416 (R. J. Macrides), 624 (eadem).

²⁷ О његовој личности видети: *PLP* 10, Wien 1990, н° 24111.

²⁸ Stylron Kyriakidis, „Та χρυσόβουλλα της παρά τας Σέρρας μονής του Προδρόμου“, in: *Εις μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Athina 1934, 539; Alexandre Soloviev, „Les diplômes grecs de Ménoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes“, *Byzantion* 9 (1934) 305; F. Dölger, *Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters*, 37–38; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, XL; А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, н° 25, рр. 89–90.

²⁹ Владимир Мошин, „Акти из светогорских архива“, *Споменик Српске краљевске академије* 91 (1939) 156, 157. У едицији College de France-а издавачи су прочитали Γούλιον: *Archives de l' Athos XXII. Actes de Vatopédi II: de 1330 à 1376* [=Vatopédi II], éd. dipl. par Jacques Lefort et al., Paris 2006, н° 124, р. 321, l. 97.

документ, по свој прилици, издао српски владар.³⁰ С проналаском „Кодекса Б“ јавности је постала доступна и, безмало пуна, верзија простагме датована јануаром индикта VI, те је Леонида Мавроматис сматрао да је она настала 1352/53. године у Душановој канцеларији, док су Андре Гију и Лиза Бену заступали ауторство Андроника III и нудили јануар 1338. године као време настанка.³¹ Питање није, дакле, дефинитивно разрешено, премда је мишљење о византијском карактеру документа заступљеније у научној заједници.

Последњи у низу докумената Стефана Душана сачуваних у меникејском картулару, јесте царска хрисовуља издата између 1. септембра и 20. децембра 1355. године на молбу, како је српски владар назива, „своје тетке“ Ирине Хумнине Палеологине,³² ћерке Нићифора Хумна и супруге деспота Јована Палеолога (сина Андроника II), којом потврђује Продромовом манастиру њен поклон, село у околини Зихне са срушеном црквом посвећеном Јовану Крститељу, и ослобађа ту донацију свих намета и потраживања.³³

³⁰ Georg Ostrogorsky, „Alexios Raul, Grossdomestikos von Serbien“, in: *Festschrift für Percy Ernst Schramm: zu seinem siebzigsten Geburtstag von Schülern und Freunden zugeeignet*, Hrsg. Peter Classen und Peter Scheibert, Wiesbaden 1964, 341–349 (и у: исти, „Алексије Раул, велики доместик Србије“, у: исти, *Византија и Словени*, 230–239). Аргументацију Острогорског прихватио је и Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 92–93.

³¹ Léonidas Mavromatis, „Sur le grand domestique Alexis Raoul“, *ZRVI* 34 (1995) 157–162; A. Guillou, „Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome“, 223–224; L. Bénou, *Le codex B*, n° 218, pp. 420–421.

³² „Тетка“ представља степен духовног сродства. Наиме, Ирина је заиста била стрина Андроника III, а пошто је из дипломатичког материјала познато да је Душан оловљавао Јована V као „братанца“ (А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° IX, стр. 66, ред. 6–7) и овај њега као „ујака“ (Louis Petit, *Actes de l’Athos V. Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, in: *BB*, приложение к XIX тому, Санкт-Петербург 1911, n° 150, p. 315, l. 5), онда је Андроник имао статус „брата“ српског владара, одакле директно следи духовна родбинска веза са ћерком Нићифора Хумна и њен почасни статус „тетке“ цара Стефана.

³³ Издања: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° XXVII, стр. 196–198; A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 46, p. 144; L. Bénou, *Le codex B*, n° 176, pp. 313–314. Библиографија: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, n° 28, стр. 83–84. Видети и: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 69. Ирнин „досије“ састоји се од пет докумената – видети: A. Guillou, „Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome“, 221–223; L. Bénou, *Le codex B*, n°s 173–177, pp. 307–316. О славној „Језавели“ (надимак је добила од Григорија Паламе) видети: Jean Verreaux, „Notes prosopographiques sur la famille Choumnos“, *Bsl* 20 (1959) 260–261;

Простагме и хрисовуље Стефана Душана за манастир Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера, истакао је Острогорски, убедљиво демонстрирају да је „византијско пореско уређење остало на снази“, те да „њихове имунитетне формуле полазе од система опорезивања који се ни у чему не разликује од византијског“.³⁴ И заиста, погледају ли се ти документи још једанпут, уочава се заједничка одлика како је прва брига дестинатара била да од српског владара добију потврду својих ранијих привилегија – ако би се, штавише, списак повластица или корпус материјалних добара евентуално увећао, утолико пре би владавина странаца постајала подношљивија и пријатнија.

С тим у вези, спор Меникејског манастира са хиландарским игуманом Калиником око рибарских чамаца на Струми, указује на значај који је риболов као привредна грана имао у монашким заједницама, и не само у њима, јужне и источне Македоније. Познато је да општа хрисовуља краља Душана свим светогорским манастирима из новембра 1345. године, којом се регулишу најважнија питања у односима монашке републике и српске државе која над њом преузима покровитељство, дозвољава атонским баркама да рибаре на Струми без плаћања било каквих дажбина.³⁵ У хрисовуљи из октобра 1345. године два Продромова метоха на Струми, Света Варвара и Есфагмен, пописани су са рибарским лађама и рибњацима, а на самом крају документа, пре завршних формула, наглашава се да чамци есфагменских насељеника не треба да плаћају превознину (ποριατικόν).³⁶ Душанове хрисовуље Ивируну, Филотеју,

Angela Constantinides-Hero, „Irene-Eulogia Choumnaina, Abess of the Convent Soter in Constantinople“, *Byzantinische Forschungen* 9 (1985) 119–147; *PLP* 12, n° 30936. О њеном супругу – *PLP* 9, n° 21475.

³⁴ Г. Острогорски, *Серска област*, 57 (и у: исти, *Византија и Словени*, 503).

³⁵ Издања: Michel Lascaris, „Actes serbes de Vatopédi“, *Bsl* 6 (1935) n° 1, pp. 173–174; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° V, стр. 30–34; *Vatopédi* II, n° 92, pp. 197–198. Библиографија: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, n° 6, стр. 67. О препису хрисовуље који се некад налазио у Лаври Светог Атанасија: *Archives de l’Athos X. Actes de Lavra III: de 1329 à 1500*, éd. dipl. par Paul Lemerle et al., Paris 1979, App. XIII, pp. 210–211. О слободном светогорском рибарењу на Струми: *Vatopédi* II, n° 92, p. 197, ll. 24–26. О значају риболова у југоисточној Македонији: Г. Острогорски, *Серска област*, 64–69 (и у: исти, *Византија и Словени*, 511–517).

³⁶ А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° II, стр. 12, ред. 78–84 (Света Варвара и Есфагмен), стр. 16, ред. 148–151 (изузеће од намета); А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 39, p. 129, ll. 51–55 (Света Варвара и Есфагмен), p. 130, ll. 97–99 (изузеће од намета). Израз ποριατικόν или πόρος, а исто значење има и διαβατόν (броднина), користи се за дажбину која се наплаћивала за коришћење моста, прелаза или пута – видимо да се могла узимати и од чамаца: Johannes

Зографу и Ксиропотаму, издате непосредно уочи или након царског крунисања у априлу 1346. године, баве се и рибарством и ослобађањем од данака на чамце.³⁷ И Душанова простагма протостратору Станиши из, можда, 1348. године наређује овом властелину да у својој жупи која се, највероватније, налазила негде на Струми, не наплаћује више *ποριατικόν* метосима атонских манастира.³⁸

Из свега претходно изнетог види се да је краљ и цар Душан био у одличним односима са манастиром Светог Јована Продрома. У сећању меникејских монаха српски владар је смештен на почасно место, на исту позицију коју је уживао у меморији највећег дела атонских братстава³⁹ – изузев, можда, Зографа.⁴⁰ Претечина обитељ чувала је успомену на Стефана

Meursius, *Glossarium graeco-barbarum*, Lugdunum Batavorum 1614, 437 (s.v. *ποριατικόν*); А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, 419–420 (s.v. *διαβατόν*), 483 (s.v. *ποριατικόν*); Paul Lemerle et Alexandre Soloviev, „Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus“, *Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum)* 11 (Belgrade 1940) 131–132.

³⁷ Ивирон: Тимофеј Флоринский, *Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова*, Санкт-Петербург 1880, 92; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° VII, стр. 46, ред. 43–46; *Archives de l'Athos XIX. Actes d'Iviron IV: de 1328 au début du XVIe siècle*, éd. dipl. par Jacques Lefort et al., Paris 1995, н° 90, р. 121, ll. 25–26. Филотеј: Т. Флоринский, *Афонские акты*, 83; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° VIII, стр. 58, ред. 77–81. Зограф: Т. Флоринский, *Афонские акты*, 81; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° IX, стр. 66–68, ред. 24–35, ред. 42–47; Léonidas Mavromatis, „Le Chrysobulle de Dušan pour Zographou“, *Byzantion* 52 (1982) p. 351, ll. 10–14, ll. 17–19; Cyril Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou (980–1600). Critical Edition and Commentary of the Texts*, Sofia 2014 [=Zographou], p. 558, ll. 10–14, ll. 17–19 (аутор, иначе, сматра да је хрисовуља фалсификат – уп. *ibidem*, 555–557). Ксиропотам: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° XII, стр. 88, ред. 34–38; *Archives de l'Athos III. Actes de Xéropotamou*, éd. dipl. par Jacques Vompaire, Paris 1964. p. 188, ll. 17–19.

³⁸ P. Lemerle et A. Soloviev, „Trois chartes des souverains serbes“, p. 130, l. 10; *Archives de l'Athos IIe. Actes de Kutlumus* [=Kutlumus], éd. par Paul Lemerle, Paris 1988, App. II, p. 230, l. 10. О протостратору Станиши видети: P. Lemerle et A. Soloviev, „Trois chartes des souverains serbes“, 130 (уп. и кориговано мишљење Пола Лемерла у: *Kutlumus*, 229); Г. Острогорски, *Серска област*, 95 (и у: исти, *Византија и Словени*, 549–550); *PLP* 11, Wien 1991, н° 26652–26653.

³⁹ George Christos Soulis, „Tsar Stephen Dušan and Mount Athos“, *Harvard Slavic Studies* 2 (1954) 126, 130–131.

⁴⁰ Чувена „Сводна хрисовуља“ Зографског манастира, позната и као „Зографска легенда“, садржи и кратку белешку о томе да је Душан уништио шест њених хрисовуља и због тога није доживео да се врати кући: „Да естъ вѣдомо в то лѣто

Душана. Половином XIX столећа у њој се још увек могла видети велика породична слика василевса Срба и Грка – његова ктиторска фреска са женом Јеленом и сином Урошем,⁴¹ која је доцније уништена.⁴² Својеврсно сведочанство угледа јесу исписи из меникејских картулара (рукописи н° 94, н° 95, н° 96 и н° 615 Народне библиотеке), прављени у Продромовом манастиру почетком друге половине XIX века, који су потом ишчезли у шестоаприлским ватрама *Neue Weltordnung*-а заједно са библиотеком у Београду, а у којима је Душану атрибуирано много више докумената него што их је он издао.⁴³

ⲉ.ⲥⲟⲛⲟ. индиктонъ ѿ.д. како расипа намъ царь срѣпскы .s. хросоволе Стефанъ, али на мою бысть на добро и не приде до свои“ – А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° XLV, стр. 373, ред. 227–229. „Сводна хрисовуља“ је фалсификат из прве половине пете деценије XVIII столећа, резултат је исцрпних проучавања Кирила Павликијанова (*Zographou*, 570–575, 590–595); за старија мишљења да се ради о компилацији аутентичних докумената уп. А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, 354–357; G. C. Soulis, „Tsar Stephen Dušan and Mount Athos“, 132–133.

⁴¹ Ова слика се спомиње у писму из марта 1862. године за Јована Ристића, тадашњег српског посланика у Цариграду – А. Soloviev, „Encore un recueil“, 61; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, xxxiii, lш.

⁴² А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, lш. Могуће време нестанка ктиторске композиције је септембар 1898. године. У извештају Бранислава Нушића, српског вицеконзула у Серау, стоји: „Тог дана [субота, 24. септембар 1898] пред подне и ја сам отишао Митрополиту поводом питања о слици Душановој у манастиру Св. Јована“ – *Конзулат Краљевине Србије у Серау, 1897–1900*, Историја српске дипломатије: Документа, књ. 3, прир. Алексеј Тимофејев, Београд 2016, 93. Тих летњих месеци 1898. године у османском Серау је владала напета атмосфера између грчке заједнице и српског дипломатског представништва због предвиђеног отварања српске школе на јесен. Отпор српској просветној установи предводила је Серска митрополија – уп. *исто*, 55–57, 68–72, 81–82, 85–87, 92–100. Како је славни комедиограф духовито приметио: „овде на домаку Тракије, а под границама Источне Румелије; овде, у чељусти Јелинизма а у срцу бугарских допуштених претензија; сузбити онолико силне претње које су нам стављане; разбити онај дебели зид који је ове пределе чинио ограђеном Кином за наше претензије и отворити српску школу, велики је успех.“ – *исто*, 81.

⁴³ Рукопис н° 94 бројао је 12 повеља византијских автократора, док је у манускриптим н° 95 и н° 96 било 29 исправа на грчком језику приписаних Стефану Душану. У рукопису н° 615, који је садржао 19 докумената ромејских и српских владара, од 17 примерака који су се већ налазили у н° 95 и н° 96, само њих девет је прибројано српском краљу и цару – видети: А. Soloviev, „Les diplômes grecs de Ménoikeon“, 299–315; *idem*, „Encore un recueil“, 59–72; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, xxvii–lv; Д. Живојиновић, „Калиник“, 110–111; Ђ. Бубало, „Прилози српској дипломатици“, 78, 80–81.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Archives de l'Athos Ire. Actes de Kutlumus, nouvelle édition remaniée et augmentée par P. Lemerle, Paris 1988.

Archives de l'Athos III. Actes de Xéropotamou, édition diplomatique par J. Bompaire, Paris 1964.

Archives de l'Athos VI. Actes d'Esphigménou, édition diplomatique par J. Lefort, Paris 1973.

Archives de l'Athos X. Actes de Lavra III: de 1329 à 1500, édition diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Paris 1979.

Archives de l'Athos XIX. Actes d'Iviron IV: de 1328 au début du XVIe siècle, édition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, avec la collaboration d'H. Métrévéli, Paris 1995.

Archives de l'Athos XXII. Actes de Vatopédi II: de 1330 à 1376, édition diplomatique par J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, K. Smyrlis, Paris 2006.

Bénoù L., *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). A (XIIIe–XVe siècles)*, Paris 1998.

Cartulary A of the Saint John Prodromos Monastery. Facsimile edition with an introduction by I. Dujčev, London 1972.

Guillou A., *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris 1955.

Lascaris M., „Actes serbes de Vatopédi“, *Byzantinoslavica* 6 (1935) 166–185.

Lemerle P., Soloviev A., „Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus“, *Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum)* 11 (Belgrade 1940)

Mavromatis L., „Le Chrysobulle de Dušan pour Zographou“, *Byzantion* 52 (1982) 351–356.

Odorico P., *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). B (XVIe–XIXe siècles)*, Paris 1998.

Pavlikianov C., *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou (980–1600). Critical Edition and Commentary of the Texts*, Sofia 2014.

Petit L., *Actes de l'Athos V. Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, in: *Византийский временник*, приложение к XIX тому, Санкт-Петербург 1911 [*Vizantijskij vremennik*, priloženie k XIX tomu, Sankt-Peterburg 1911] (repr. Amsterdam 1975).

Живојиновић Д., „Простагма краља Душана кефалији Рајку“, *Стари српски архив* 10 (2011) 29–36 [Živojinović D., „Prostagma kralja Dušana kefaliji Rajku“, *Stari srpski arhiv* 10 (2011) 29–36]

Живојиновић Д., „Простагма цара Стефана Душана хиландарском игуману Калинику“, *Стари српски архив* 6 (2007) 103–111 [Živojinović D., „Prostagma cara Stefana Dušana hilandarskom igumanu Kaliniku“, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 103–111]

Конзулат Краљевине Србије у Срезу, 1897–1900, Историја српске дипломатије: Документа, књ. 3, прир. А. Тимофејев, Београд 2016. [*Konzulat Kraljevine Srbije u Srezu, 1897–1900, Istorija srpske diplomatije: Dokumenta, knj. 3, prir. A. Timofejev, Beograd 2016*]

Мошин В., „Акти из светогорских архива“, *Споменик Српске краљевске академије* 91 (1939) 153–260 [Mošin V., „Akti iz svetogorskih arhiva“, *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 91 (1939) 153–260]

Соловјев А., Мошин В., *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936. [Solovjev A., Mošin V., *Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936*]

Флоринский Т., *Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова*, Санкт-Петербург 1880. [Florinskij T., *Afonskie акты i fotografičeskie snimki s nih v sobranijah P. I. Sevast'janova, Sankt-Peterburg 1880*]

Литература – Secondary Works

Constantinides-Hero A., „Irene-Eulogia Choumnaina, Abess of the Convent Soter in Constantinople“, *Byzantinische Forschungen* 9 (1985) 119–147.

Dölger F., *Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Heft 9, München 1935.

Dujčev I., „L’ancien cartulaire A du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménéécée“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 6 (1960) 171–186.

Dujčev I., „Le cartulaire A du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménéécée retrouvé“, *Revue des études byzantines* 16 (1958) 169–171.

Guillou A., „Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). Un mémorial pour l’histoire médiévale et moderne de la Macédoine (XIIIe–XIXe siècles)“, *Σύμμεικτα [Symmeikta]* 9 (1994) 219–238.

Guillou A., Mavromatis L., Bénou L., Odorico P., „Le cartulaire B du monastère Saint-Jean-Prodrome au mont Ménéécée (Serrès). Régestes“, *Byzantion* 65 (1995) 196–239.

Jacoby D., „Une classe fiscale à Byzance et en Roumanie latine: les inconnus du fisc, éléuthères ou étrangers“, in: *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines (Bucarest, 1971)*, Vol. II, Bucarest 1975, 139–152.

Kyriakidis S., „Τα χρυσόβουλλα της παρά τας Σέρρας μονής του Προδρόμου“, in: *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου* [„Ta chrysoboulla tis para tas Serras monis tou Prodromou“, in: *Eis mnimīn Spyridōnos Lamprou*], Athina 1934, 529–544.

Mavromatis L., „*Le Codex B du Monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès)*, A: XIIIe – XVe siècles; B: XVe – XIXe siècles. By Lisa Bénou (A) and Paolo Odorico (B). (Textes, Documents, Études sur le monde Byzantin, Néohellénique et Balkanique, 2). Pp. xii+578, 288 incl. map. Paris: Association Pierre Belon, 1998“, *The Journal of Ecclesiastical History* 51/1 (2000) 145–146.

Mavromatis L., „Sur le grand domestique Alexis Raoul“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 34 (1995) 157–162.

Meursius J., *Glossarium graeco-barbarum*, Lugdunum Batavorum 1614.

Ostrogorsky G., „Alexios Raul, Grossdomestikos von Serbien“, in: *Festschrift für Percy Ernst Schramm: zu seinem siebzigsten Geburtstag von Schülern und Freunden zugeeignet*, Hrsg. P. Classen, P. Scheibert, Wiesbaden 1964, 340–352 (и у: исти, „Алексије Раул, велики доместик Србије“, у: исти, *Византија и Словени*, Сабрана дела, књ. IV, Београд 1970, 228–242 [исти, „Aleksije Raul, veliki domestik Srbije“, у: исти, *Vizantija i Sloveni*, Sabrana dela, knj. IV, Beograd 1970, 228–242]))

Politis L., „Das Skriptorium und die Bibliothek des Prodromos-Klosters bei Serres“, in: *Wandlungen: Studien zur antiken und neueren Kunst. Ernst Homann-Wedeking gewidmet*, hrsg. vom Institut für Klassische Archäologie der Universität München, Waldsassen-Bayern 1975, 278–295.

Prosopographischer Lexikon der Palaiologenzeit. Bände 1–12. Hrsg. E. Trapp et al., Wien 1976–1996.

Soloviev A., „Encore un recueil de diplômes grecs de Ménoikeon“, *Byzantion* 11 (1936) 59–80.

Soloviev A., „Les diplômes grecs de Ménoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes“, *Byzantion* 9 (1934) 297–325.

Soulis G. C., „Notes on the History of the City of Serres under the Serbs (1345–1371)“, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη [Aferoma sti mnimi tou Manoli Triantafyllidi]*, Thessaloniki 1960, 373–379.

Soulis G. C., *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and His Successors*, Washington D.C. 1984.

Soulis G. C., „Tsar Stephen Dušan and Mount Athos“, *Harvard Slavic Studies* 2 (1954) 125–139.

The Oxford Dictionary of Byzantium I–III. Editor-in-chief A. P. Kazhdan, New York–Oxford 1991.

Verreaux J., „Notes prosopographiques sur la famille Choumnos“, *Byzantinoslavica* 20 (1959) 252–266.

Благојевић М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997. [Bлагојевић М., *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd 1997]

Бубало Ђ., „Прилози српској дипломатици“, *Хиландарски зборник* 12 (2008) 69–87. [Bubalo Đ., „Prilozi srpskoj diplomatici“, *Hilandarski zbornik* 12 (2008) 69–87]

Живојиновић Д., „Калиник, игуман манастира Хиландара“, *Историјски часопис* 52 (2005) 109–134. [Živojinović D., „Kalinik, iguman manastira Hilandara“, *Istorijski časopis* 52 (2005) 109–134]

Живојиновић Д., „Регеста грчких повеља српских владара“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 27 (2006) 57–99. [Živojinović D., „Regesta grčkih povelja srpskih vladara“, *Mešovita građa (Miscellanea)* 27 (2006) 57–99]

Живојиновић М., *Историја Хиландара I: Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд. [Živojinović M., *Istorija Hilandara I: Od osnivanja manastira 1198. do 1335. godine*, Beograd 1998]

Историја српског народа I: Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), ур. С. Ђирковић, Београд 1981. [*Istorija srpskog naroda I: Od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371)*, ур. S. Ćirković, Beograd 1981].

Куш Т. В., Поляковская М. А., „Из истории средневекового города: Серры в XIII–XIV вв.“, у: *Spicilegium Byzantino-Rossicum. Сборник статей к 80-летию члена-корреспондента РАН И. П. Медведева*, ред. Л. А. Герд, Москва–Санкт-Петербург 2015, 186–198. [Kušč T., Poljakovskaja M. A., „Iz istorii srednevekovogogoroda: Serry v XIII–XIV vv.“, у: *Spicilegium Byzantino-Rossicum. Sbornik statej k 80-letiju členu-korrespondenta RAN I. P. Medvedeva*, red. L. A. Gerd, Moskva–Sankt-Peterburg 2015, 186–198]

Острогорски Г., „Елевтери. Прилог историји сељаштва у Византији“, *Зборник Филозофског факултета у Београду 1 (1949) 45–62*. (и у: *исти, Привреда и друштво у Византијском царству*, Сабрана дела, књ. II, Београд 1969, 196–217) [Ostrogorski G., „Elefteri. Prilog istoriji seljaštva u Vizantiji“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 1 (1949) 45–62* (и у: *исти, Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu*, Sabrana dela, knj. II, Beograd 1969, 196–217)]

Острогорски Г., „К истории иммунитета в Византии“, *Византийский временник 13 /38/ (1958) 55–106*. (и у: *исти, „Прилог историји имунитета у Византији“*, у: *исти: О византијском феудализму*, Сабрана дела, књ. I, Београд 1969, 405–479) [Ostrogorski G., „K istorii imuniteta v Vizantii“, *Vizantijskij vremennik 13 /38/ (1958) 55–106*. (и у: *исти, „Prilog istoriji imuniteta u Vizantiji“*, у: *исти: O vizantijskom feudalizmu*, Sabrana dela, knj. I, Beograd 1969, 405–479)]

Острогорски Г., *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951. (и у: *исти, О византијском феудализму*, Сабрана дела, књ. I, Београд 1969, 119–342) [Ostrogorski G., *Pronija. Prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i u južnoslovenskim zemljama*, Beograd 1951. (и у: *исти, O vizantijskom feudalizmu*, Sabrana dela, knj. I, Beograd 1969, 119–342)]

Острогорски Г., *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965. (и у: *исти, Византија и Словени*, Сабрана дела, књ. IV, Београд 1970, 423–631) [Ostrogorski G., *Serska oblast posle Dušanove smrti*, Beograd 1965. (и у: *исти, Vizantija i Sloveni*, Sabrana dela, knj. IV, Beograd 1970, 423–631)]

Поляковская М. А., „Монастырские владения в городе Серры и пригородном районе в XIV в.“, *Византийский временник 27 /52/ (1967) 310–318*. [Poljakovskaja M. A., „Monastyrskie vladenija v gorode Serry i prigorodnom rajone v XIV v.“, *Vizantijskij vremennik 27 /52/ (1967) 310–318*]

Соловьёв А., „Греческие архонты в сербском царстве XIV века“, *Byzantinoslavica 2 (1930) 275–287*. [Soloviev A., „Grečeskie arhonty v serbskomu carstve XIV veka“, *Byzantinoslavica 2 (1930) 275–287*]

Станојевић С., „Студије о српској дипломатици. XIV Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет“, *Глас Српске краљевске академије* 106 (1923) 50–96. [Stanojević S., „Studije o srpskoj diplomatici. XIV Dijak, Gramatik, Notar, Kancelar, Nomik, Logotet“, *Glas Srpske kraljevske akademije* 106 (1923) 50–96]

Ђирковић С., „Хиландарски игуман Јован (Проблем аката српске царске канцеларије)“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд 2000, 59–70. [Ćirković S., „Hilandarski iguman Jovan (Problem akata srpske carske kancelarije)“, у: *Osam vekova Hilandara. Istorija, duhovni život, književnost, umetnost i arhitektura*, ур. V. Korać, Beograd 2000, 59–70]

Ферјанчић Б., *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994. [Ferjančić B., *Vizantijski i srpski Ser u XIV stoleću*, Beograd 1994]

Хвостова К. В., „К вопросу об употреблении термина ‘элевтер’ в византийских описях XIII–XIV вв.“, *Византийский временник* 44 /69/ (1983) 18–26. [Hvistova K. V., „K voprosu ob upotreblenii termina ‘elevter’ v vizantijskih opisjah XIII–XIV vv.“, *Vizantijskij vremennik* 44 /69/ (1983) 18–26]

Dragić M. Živojinović

STEPHEN DUŠAN AND THE MONASTERY OF ST. JOHN THE FORERUNNER ON THE MOUNT MENOIKEION BY SERRAI

Summary

The monastery of St. John the Baptist on the Mount Menoikeion in the vicinity of Serrai was founded in around 1275. Athonite monk Ioannikios, its founder, was also the first *Hegoumenos* and he invested a considerable sum of money in monastery's construction and development. After his death, in around 1300, his nephew Joachim, the Metropolitan of Zychna, became the second *ktetor* and continued to increase the monastery estates. The monastery was under the protection of the Serbian Queen Simonis, daughter of Andronikos II, and since 1332 its patron and a new *ktetor* was the grand domestic John Kantakouzenos. After the Serbian conquest of Serrai in late September 1345, Stephen Dušan, keen to win over the support of the Greek spiritual elite, took the monastery under his aegis. His activities are testified by nine documents (six *prostagmata* and three chrysobulls) preserved in the Menoikeion cartularies.

Already in September and October 1345, Serbian ruler's *prostagma* and chrysobull sanctioned the monks' petition to gather and settle *eleutheroi* on their lands, exempted the monastery from all taxes, guaranteed the inviolability of all monastic property and bestowed new estates upon St. John community.

In the same year Dušan issued two more *prostagmata*: the first for the *Kephale* Raïko, governor of Trilision and Brontou, in connection with the case of Bishop Cyprian of Pheremai and the second for the monastery of St. Anastasia the *Pharmakolytria* near Zychna, which gave the said monastery some estates and confirmed tax exemptions on all of its possessions. When Cyprian donated his property to the Menoikeion monastery, all the documents connected with him were copied in the cartulary of St. John the *Prodromos*; it was the same with the charters of St. Anastasia convent. On the petition of monk Jacob, the *prostagma* of Tsar Dušan from February 1352 confirmed the ownership of St. Anastasia over the village of Ostrina and forbade the imperial officials to disturb the monastery.

George Fokopoulos Batatzes, a nobleman from Serrai, was one of those distinguished *Romaioi* who gained new holdings and confirmations of ancient privileges, thus becoming a proponent of the new regime. Fokopoulos was a courtier (*oikeios*) of Stephen Dušan who became a monk in 1353 and gave

the Menoikeion monastery all of his possessions. At that time, the monastery obtained all of his documents too. Dušan's *prostagma*, issued in April 1346, allowed him the right to construct another mill next to the existing one he owned in Serrai; the chrysobull of May 1352 confirmed George's proprietary rights over his estates in Serrai and its vicinity and he was warranted to bequeath his property to a monastic congregation.

In January 1348 *Tsar's* *prostagma* informed Kallinikos, the *Hegoumenos* of Chilandari, that Dušan was briefed by the monks of St. John that they were molested by the elder of the Serbian Athonite monastery because of the boats on the Strymonas river near the village of Esphagmenou. Since the Serbian ruler knew that the village in question was the property of Greek monks, he ordered Kallinikos to set free eight Menoikeion boats and return them immediately to their rightful owners.

This dispute shows the significance of the fishing industry in monastic communities of southeast Macedonia. The general chrysobull of King Dušan, issued in November 1345, allowed Athonite barges to operate on the Strymonas without paying any dues. The chrysobull of October 1345 released two *metochia* of the *Prodromos* monastery (St. Barbara and Esphagmenou) on the Strymonas from haulage (*ποριατικόν*); similar provisions can also be found in *Tsar* Dušan's chrysobulls for the monasteries of Iviron, Philotheu, Zographou, and Xeropotamou (all issued in April 1346).

Last in line of Stephen Dušan's documents from the Menoikeion cartularies is the chrysobull issued between September 1 and December 20, 1355, on the petition of Irene Choumnaina Palaiologina, the daughter of Nikephoros Choumnos and the wife of *Despotes* John Palaiologos, which corroborates her gift to St. John monastery and releases that donation from all imposts and claims.

Stephen Dušan had excellent relations with St. John the Prodromos monastery. In the remembrance of Menoikeion monks, the Serbian ruler was placed on a honorary position, and their convent kept the memory of him – up to the end of the 19th century there was a big fresco of Dušan with his wife Helen and son Uroš.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 15.08.2021.